

Prótagorovi bohovia

Vladislav Suvák¹ —

Filozofická fakulta, Prešovská univerzita, Prešov

vladislav.suvak@gmail.com

Prótagora zvyčajne spájame s vetou, ktorú často citujeme, aj keď jej málo rozumieme :

„Mierou všetkých vecí je človek, jestvujúcich, že sú, nejestvujúcich, že nie sú.“²

Je možné, že Prótagoras sformuloval výrok *homo-mensura* ako „slogan“ k dielu, ktoré sa nám nezachovalo, takže sme odkázaní na čítanie nezávislé od kontextu, v ktorom bol tento výrok zrozumiteľný – čo so sebou prináša riziko, že doňho vnesieme vlastné otázky. Mohli by sme sa ocitnúť v podobnej situácii ako niektorí antickí autori: Platón napr. vykladá Prótagorovu tézu „relativisticky“, t. j. v tom zmysle, že každá výpoveď je pravdivá pre toho, kto ju vysloví (lebo vyjadruje to, čo vníma, pociťuje alebo myslí).³ Sextos Empei-

1 Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-0164-12. Chcem sa poďakovať viacerým priateľom za pripomienky k prótagorovskej prezentácii na Fakulte humanitných vied UMB v Banskej Bystrici, ktorá bola inšpiráciou pre napísanie tohto článku: Jakubovi Jirsovi, Ulrichovi Wollnerovi, Matúšovi Porubjakovi, Jarovi Cepkovi, Andrejovi Kalašovi, ako aj Kryštofovi Boháčkovi, Lívii Flachbartovej a Laure Petraššovišovej. Takisto by som sa rád poďakoval anonymným recenzentom Filosofického časopisu, ktorých pripomienky ovplyvnili súčasnú podobu článku.

2 Diels, H. – Kranz, W. (Hrsg.), *Die Fragmente der Vorsokratiker*. Berlin, Weidemann 1954, zl. 80 B 1. Sextus Empiricus, *Adversus mathematicos* VII 60: Πάντων χρημάτων μέτρον ἐστὶν ἄνθρωπος, τῶν μὲν ὄντων ὡς ἔστιν, τῶν δὲ οὐκ ὄντων ὡς οὐκ ἔστιν. Por. podrobné komentáre ku gréckemu zneniu výroku a jeho moderným prekladom: Classen, C. J., *Protagoras' Aletheia*. In: Huby, P. M. – Kerferd, G. B. (eds.), *The Criterion of Truth*. Liverpool, Liverpool University Press 1989, s. 13-38; Scholten, H., *Die Sophistik*. Berlin, Akademie Verlag 2003, s. 54-59; Boháček, K., *Sofistés, homo protagorensis*. *Filosofický časopis*, 54, 2006, č. 3, s. 411-434. O autenticite Prótagorovho výroku niet pochybností (por. Schiappa, E., *Protagoras and Logos: A Study in Greek Philosophy and Rhetoric*. Columbia, University of South Carolina Press 1991, s. 130-131).

3 Platón postupuje pri čítaní Prótagorovho výroku nasledovne: Človek je sudcom (κριτής) súcnosti vecí, takže každý jednotlivec je vo svojom myslení neomylný, lebo skutočnosť a pravdivosť vecí záleží na tom, za aké ich pokladá (Plato, *Theaetetus* 160c-d; 178b-c). Platónovým primárnym záujmom nemusel byť výklad Prótagorovho výroku, ale premyslenie otázky vedenia – naznaču

rikos zase interpretuje Prótagorov výrok „subjektivisticky“, t. j. v tom zmysle, že každá výpoveď je pravdivá (lebo všetci ľudia sú kritériom všetkých skutočností).⁴ Platónove alebo Sextove výklady nám pomôžu, keď chceme porozumieť pozícii akademikov či pyrrhónovcov, ale nepomôžu nám pri hľadaní súvislostí medzi Prótagorovou vetou *homo-mensura* a inými zachovanými zlomkami, ktoré odkazujú na ďalšie oblasti Prótagorovho myslenia.

Ak by sme mali zhrnúť našu interpretačnú pozíciu niekoľkými slovami, mohli by sme povedať, že nevieme, čo výrok *homo-mensura* vyjadroval, s akou argumentáciou sa spájal, ani to, aké miesto zaujímal v celkovom Prótagorovom diele.⁵ Čo znamená, že človek je *μέτρον*? – Je meradlom „existencie“ vecí? Skutočnosť vecí závisí od jeho vôle? Alebo od jeho rozumu (spoločného či individuálneho)? Alebo od jeho (individuálneho) vnímania? – Ak by sme vetu *homo-mensura* interpretovali pomocou takto položených otázok, Prótagora by sme skôr či neskôr zaradili medzi praotcov subjektivismu, relativizmu či skepticizmu. Ale pri pozornejšom čítaní si môžeme všimnúť, že Prótagorov výrok sa dá interpretovať aj inými spôsobmi, ktoré ho dávajú do zaujímavého vzťahu s ďalšími zachovanými zlomkami.

Začnime jazykovou formuláciou vety *homo-mensura*. Na prvý pohľad pôsobí provokatívne, ale jej význam nie je až taký jednoznačný, ako sa nám môže zdať.⁶ Grécky výraz *ὡς* sa dá preložiť spojkou „že“ alebo príslovkou „ako“: „Človek je mierou jestvujúcich vecí, *ako sú*, a nejestvujúcich vecí, *ako nie sú*.“⁷ Alternatívne čítanie naznačuje, že výrok nehovorí o veciach v exis-

(Pokrač. pozn. č. 3) je to napr. dvojaké chápanie *μέτρον*, ktoré raz spája s vnímaním (152a-e) a druhý raz s usudzovaním (160c).

- 4 Sextus Empiricus, *Pyrrhoniae hypotyposes* I 216 [= Diels, H. – Kranz, W. (Hrsg.), *Die Fragmente der Vorsokratiker*, c.d., 80 A 14]: „Človek je kritériom všetkých skutočností (...) všetko, čo sa ľuďom javí, tiež je, a čo sa nikomu z ľudí nejaví, vôbec nie je.“
- 5 Na druhej strane však môžeme povedať, že výrok *homo-mensura* sa stal jednou z kľúčových metafor človeka v západnej kultúre – „metafor, s ktorými žijeme“ (por. Lakoff, G. – Johnson, M., *Metaphors we live by*. Chicago, University of Chicago Press 1980). Tazuko A. van Berkel (Made to measure: Protagoras' *μέτρον*. In: Ophuijsen, J. M. van – Raalte, M. van – Stork, P. /eds./, *Protagoras of Abdera: The Man, His Measure*. Leiden, Brill 2013, s. 50) považuje výrok *homo-mensura* za viacvýznamovú metaforu, ktorej zrozumiteľnosť nezávisí od doslovného prečítania.
- 6 Prótagorove výroky sa vyznačujú tým, že provokatívne tézy formulujú pomocou konvenčnej terminológie – majú nápaditú zvukovú podobu a dajú sa ľahko zapamätať. Všetky tieto znaky poukazujú skôr na rétorické než filosofické použitie výrokov.
- 7 Týmto spôsobom prekladá Prótagorov výrok C. J. Classen (Protagoras' *Aletheia*, c.d., s. 15). Tradiční interpreti prekladajú *ὡς* spojkou „že“ (por. Gomperz, Th., *Griechische Denker*. Bd. I. Berlin, Walter De Gruyter 1973, s. 381; Schirren, Th. – Zinsmaier, Th., *Die Sophisten*. Stuttgart, Reclam 2003, s. 37; Scholten, H., *Die Sophistik*, c.d., s. 54). Niektorí interpreti ponechávajú obidva významy, „že“ aj „ako“ (por. Untersteiner, M., *The Sophists*. Oxford, Blackwell 1954, s. 42; Buchheim, T., *Die Sophistik als Avantgarde normalen Lebens*. Hamburg, Felix Meiner 1986, s. 43-45; Berkel, T. A. van, Made to measure: Protagoras' *μέτρον*, c.d., s. 37). V podobnom duchu prekladá spojenie *τῶν μὲν ὄντων ὡς ἔστιν* do taliančiny aj Maria T. Cardini: *per ciò che sono* (in: Giannantoni, G. (ed.), *I Presocratici. Testimonianze e frammenti*. Bari, Editori Laterza 1969, s. 891). E. Schiappa

tenciálnom význame slovesa „byť“ (εἶναι), ale v zhode s bežným jazykovým úzom klasickej gréčtiny: „to, čo je tak“ (ὡς ἔσται). Ani plurál τὰ ὄντα by sme nemuseli chápať ako „jednotlivé súcna“, ktorým prisudzujeme bytnosť, ale oveľa voľnejšie ako „niečo, čo je tak a tak“, t. j. ako skutočnosti, ktoré sa nachádzajú medzi inými skutočnosťami a vytvárajú s nimi určité vzťahy.⁸ Ďalší jazykový problém vyplýva z nejasnosti použitia substantíva ἄνθρωπος („človek“): Prótagoras mohol mať na mysli všetkých ľudí („rod človeka“)⁹ alebo jednotlivé bytosti¹⁰ – lebo každý človek vníma veci individuálne.¹¹ Singulárne použitie slova μέτρον („miera“) v protiklade k plurálu πάντα χρήματα („všetky veci“) naznačuje, že na človeka by sme mohli hľadieť ako na individuálnu mieru vecí. Ale nemôžeme to povedať s istotou.¹² Takisto výraz μέτρον sa dá vyložiť rôzne. Sextos Empeirikos ho pokladá za „kritérium pravdivosti“ (κριτήριον), avšak vhodnejšie by bolo, ak by sme ho nedávali do kontextu skeptických diskusií o povahe poznania a vztiahli ho skôr k určitému vnútornému (zrejme kvantitatívnemu) princípu, ktorý sa nedá oddeliť od vecí. No aj tu treba poznamenať, že použité slovo pre „veci“ neoznačuje akékoľvek veci, ale tie, ktoré človek potrebuje a používa (ktoré sú „v jeho záujme“, alebo „v jeho moci“), takže χρήματα by sme mohli označiť za „udalosti“ alebo ešte voľnejšie „záležitosti človeka“, čím sa opäť rozširuje, resp. zužuje významové pole vety *homo-mensura*.¹³

(*Protagoras and Logos: A Study in Greek Philosophy and Rhetoric*, c.d., s. 121) dáva prednosť spojke „že“, ale zbavuje ju akýchkoľvek existenciálnych významov.

- 8 Por. Kahn, Ch., *The Verb "Be" in Ancient Greek*. Dordrecht, Reidel 1973. Eric Havelock (*The Greek Concept of Justice from Its Shadow in Homer to Its Substance in Plato*, Cambridge, Harvard University Press 1978, s. 234-240) predpokladá, že Prótagoras použil sloveso εἶναι rétoricky kvôli jeho akustickej hodnote. V prospech tohto predpokladu by svedčilo to, že v gréckych textoch sa vyskytuje Prótagorov výrok aj bez bližšieho určenia vecí (tu ako πράγματα), ktorých mierou je človek; por. Diels, H. – Kranz, W. (Hrsg.), *Die Fragmente der Vorsokratiker*, c.d., zl. 80 A 16 z Hermia: ὄρος καὶ κρίσις τῶν πραγμάτων ὁ ἄνθρωπος καὶ τὰ μὲν ὑποπίπτοντα ταῖς αἰσθήσεσιν ἔστιν πράγματα...
- 9 Gomperz, Th., *Griechische Denker*. Bd. I, c.d., s. 362-363.
- 10 Kerferd, G. B., *The Sophistic Movement*. Cambridge, Cambridge University Press 1981, s. 86; Classen, C. J., *Protagoras' Aletheia*, c.d., s. 16; Guthrie, W. K. C., *The Sophists*. Cambridge, Cambridge University Press 1971, s. 189 atď. H. Gomperz (*Sophistik und Rhetorik*. Leipzig, Teubner 1912, s. 217) uvažuje o „skupine ľudí“, ktorá sa stáva meradlom existencie vecí. Poznamenajme, že Prótagoras mohol použiť aj iný výraz (napr. ἀνὴρ, pl. ἄνδρες); ak zámerne zvolil výraz ἄνθρωπος, mohol mať na mysli obidva významy – ľudský rod aj jeho individuálnych príslušníkov (mužských i ženských). Na obidva významy odkazujú pasáže z Platóna (*Theaetetus* 161c, 167c; *Cratylus* 386a-d) a Aristotela (*Metaphysica* 1062b).
- 11 Por. Sextus Empiricus, *Pyrrhoniae hypotyposes* I 216.
- 12 Moderný preklad prvej časti Prótagorovho výroku by sme mohli nahradiť doslovnejšou formuláciou, ktorá má možno bližšie ku gréckemu vyzneniu výroku: „Všetkých vecí [skutočnou] mierou je človek...“ Por. Schiappa, E., *Protagoras and Logos: A Study in Greek Philosophy and Rhetoric*, c.d., s. 120.
- 13 Por. rôzne spôsoby použitia χρήμα u Platóna: *Ion* 534b; *Euthydemus* 294d; *Gorgias* 485b; *Cratylus* 440a; *Theaetetus* 209e atď. Viacerí komentátori chápu πάντα χρήματα ako „všetky veci“,

Je možné, že Prótagorova téza vyjadrovala potrebu nového vymedzenia človeka, ktorá sa objavila v pol. 5. st. pred Kr.: Človek chce zaujať autonómne miesto vo svete, v obci, pričom svoju pozornosť sústreďuje viac na usporiadanie πόλις než na charakter (predsókratovského) κόσμος. Ale môžeme si byť istí tým, že rozumieme správne výroku, ktorý nevieme s istotou ani prečítať? Čo keď dávame výrok *homo-mensura* do súvislostí, ktoré Prótagoras tematizoval? Alebo čo keď pristupujeme k čítaniu Prótagora z miesta, ktoré nebolo logickým začiatkom jeho myslenia, ale skôr akýmsi vyústením?

Práve na túto možnosť upozorňuje Mario Untersteiner, keď sa pokúša vysledovať logický vývoj Prótagorovho myslenia. Untersteiner predpokladá dva myšlienkové pohyby, ktoré sú vzájomne zviazané¹⁴: 1. Negatívnu fázu mohli tvoriť útoky Prótagorovho kritického rozumu na rôzne podoby bezprostrednej skúsenosti – zodpovedal by jej spis Ἀντιλογία (lat. *Antilogiae*). 2. Konštruktívnu fázu mohla sprevádzať snaha o logické a praktické ovládnutie vecí – zodpovedal by jej spis Ἀλήθεια (*Pravda*).

Prvým Prótagorovým krokom mohlo byť spochybnenie všetkých podôb skutočnosti, či presnejšie našej skúsenosti so skutočnosťou, ktorú konfrontujeme s rozkladnou silou dvoch λόγοι. Dvojznačnosť *logu* je imanentne prítomná v každej skúsenosti.¹⁵ Antické správy označujú Prótagora za vynálezcu antilogického postupu skúmania:

(Pokrač. pozn. č. 13) „celý svet“ (čo naznačuje spojenie χρήματα σπάντα). H. Gomperz (*Sophistik und Rhetorik*, c.d., s. 201) prekladá χρήματα do nemčiny ako *Dinge*, resp. *Alles*. Por. taktiež Buchheim, T., *Die Sophistik als Avantgarde normalen Lebens*, c.d., s. 44-47: *Dinge*, „veci“; Untersteiner, M., *The Sophists*, c.d., s. 77-79: *esperienze*, „skúsenosti“ atď. W. K. C. Guthrie (*The Sophists*, c.d., s. 190-192) prekladá χρήμα do angličtiny ako *fact*, *state of affairs*. Výraz χρήματα (na rozdiel od τὰ ὄντα) pouznamená veci ako „predmety“, „súčna“ – slovo χρήμα je odvodené od χρήσθαι, χάρομαι („používať niečo“, „zaoberať sa niečím“, „žiť s niečím“), takže sa netýka „vecí osebe“, ale vecí, ktoré patria do nášho sveta (por. Versényi, L., *Protagoras' Man-Measure Fragment. American Journal of Philology*, 83, 1962, s. 182). Niektorí komentátori upozorňujú, že plurál χρήματα by mohol odkazovať aj na ekonomickú oblasť („peniaze“, „statky“); por. Demont, P., *La formule de Protagoras: L'homme est la mesure de toutes choses*. In: Brisson, L. – Demont, P. (eds.), *Problèmes de la morale antique*. Amiens, Faculté des Lettres 1993, s. 44-47. Pripomeňme v tejto súvislosti Sókratovu maximu z Platónovej *Obrany* – „zdatnosť nevzniká z peňazí, ale peniaze zo zdatnosti“ –, v ktorej používa výraz χρήματα a dáva ho do vzťahu s „dobrými vecami pre ľudí v súkromí aj v obci“ (Plato, *Apologia Socratis* 30b2-b4): Ὅσοι ἐκ χρημάτων ἀρετὴ γίγνεται, ἀλλ' ἐξ ἀρετῆς χρήματα καὶ τὰ ἄλλα ἀγαθὰ τοῖς ἀνθρώποις ἅπαντα καὶ ἰδίᾳ καὶ δημοσίᾳ. Por. taktiež Diels, H. – Kranz, W. (Hrsg.), *Die Fragmente der Vorsokratiker*, c.d., zl. 68 B 50 z Démokrita: ὁ χρημάτων παντελῶς ἴσσωσιν οὐκ ἂν ποτε εἴη δίκαιος; „kto úplne podľahne peniazom, nemôže byť nikdy spravodlivý“; Thucydides 2.60; Plato, *Phaedo* 78a6 atď.

14 M. Untersteiner (*La dottrina di Protagora e un nuovo testo dossografico. Rivista di Filologia Classica*, 22-23, 1943-1944, s. 21-22, s. 84-99) vychádza z hypotézy, že Cícero v spise *De legibus* I, XVI-XIII opakuje krok za krokom učenie, ktoré bolo pôvodne prótagorovské.

15 Untersteiner, M., *The sophists*, c.d., s. 19-76.

„...ako prvý vyhlásil [Prótagoras], že o každej veci sú možné dva protichodné výklady (λόγοι).“¹⁶

Doxografický dôraz na Prótagorovo prvenstvo nemusíme chápať doslovne – myslenie cez protiklady je prítomné už v archaickej kultúre. Dvojznačne pôsobia v Homérovej *Iliade* niektoré rozhodnutia Dia, v osobe ktorého sa zbiehajú viaceré božské sily pôsobiace proti sebe.¹⁷ Skúsenosť, že človek žije vo svete protichodných mienok (δόξαι), kvôli čomu sa nevie rozhodnúť, ako má konať, pripomínajú Theognidove verše.¹⁸ Podozrenie, že nič v živote nie je jednoznačné, sprítomňuje attická dráma (Aischylos, Sofoklés), ktorá ukazuje, že každý λόγος je δισσός („dvojaký“). Ak by sme chceli prisúdiť Prótagorovi nejaké prvenstvo, zrejme by spočívalo v tom, že z archaickej skúsenosti dvojznačnosti učinil východisko myslenia. Čo to znamená?

Antilógie mohli byť rozdelené do niekoľkých častí, pričom každá z nich poukazovala na antilogický charakter inej oblasti skutočnosti. Prvú časť *Antilógií* mohol tvoriť spis *O bohoch* (Περὶ θεῶν).¹⁹ Zachovala sa nám len jeho úvodná formulácia, ktorá naznačuje, že Prótagorova argumentácia mala skôr „epistemologický“ než „ontologický“ charakter:

„O bohoch nemôžem vedieť ani, že sú, ani, že nie sú, ani akú majú podobu; lebo mnoho je vecí, ktoré tomu bránia, nielen [ich] nezrejmosť, ale aj krátkosť ľudského života.“²⁰

Neskorší antickí autori boli presvedčení o tom, že Prótagorov výrok obhajoval radikálne bezbožný postoj, ktorý vyústil až do jeho vyhnanstva.²¹ Avšak keď vezmeme do úvahy politickú situáciu v Periklových Aténach, Prótagorova téza – nápadne otvorená a úprimná – je skôr prejavom „slobody reči“ (παρησία), ktorou sa pýšilo vtedajšie demokratické zriadenie.²² Prótagoras

16 Diels, H. – Kranz, W. (Hrsg.), *Die Fragmente der Vorsokratiker*, c.d., zl. 80 A 1 [Diogenes Laertius IX 51]: ... καὶ πρῶτος ἔφη δύο λόγους εἶναι περὶ παντὸς πράγματος ἀντικειμένου ἀλλήλοισι.

17 Por. Schadewaldt, W., *Iliasstudien*. Leipzig, S. Hirzel 1938, s. 42 n.

18 Por. Theognis, v. 401-406, 133-142.

19 Por. Untersteiner, M., Le „Antilogie“ di Protagora. *Antiquitas*, 2-3, 1947-1948, s. 34-44.

20 Diogenes Laertius IX 51 [= Diels, H. – Kranz, W. (Hrsg.), *Die Fragmente der Vorsokratiker*, c.d., Prótagorov zl. 80 B 4; ďalšie odkazy v hranatých zátvorkách odkazujú na zlomky z tohto diela]: περὶ μὲν θεῶν οὐκ ἔχω εἰδέναι, οὐθ' ὡς εἰσὶν οὐθ' ὡς οὐκ εἰσὶν οὐθ' ὅποιοί τινες ἰδέαν. πολλὰ γὰρ τὰ κωλύοντα εἰδέναι ἢ τ' ἀδηλόγηται καὶ βραχὺς ὦν ὁ βίος τοῦ ἀνθρώπου. Okrem Diogena Laertského cituje Prótagorov výrok Eusebios [= 80 B 4], Héscychios [= 80 A 3], Sextos Empirikos [= 80 A 12] a Cicero [= 80 A 23], resp. parafrázuje ho Platón (*Theaetetus* 162d), Filodémos [= 80 A 23], Filostratos [= 80 A 2] a Diogenés z Oinoandy [= 80 A 23].

21 Por. Diogenes Laertius IX 51-52; Cicero, *De natura deorum* I.63; Sextus Empiricus, *Adversus mathematicos* 1.55-57; Eusebios, *Praeparatio Evangelica* XIV 3, 7. Diogenés z Oinoandy (zl. 12, stĺpec 2, riadok 1, s. 19 William [= 80 A 23]) si myslí, že Prótagoras hovorí to isté, čo „bezbožný“ Diogenes, ale inými slovami, lebo nevedieť, či existujú bohovia, je to isté, ako vedieť, že neexistujú.

22 Proti autenticite príbehu o Prótagorovom vyhnanstve a spálení jeho spisov (por. Diogenes Laertius IX 52; Diels, H. – Kranz, W. (Hrsg.), *Die Fragmente der Vorsokratiker*, c.d., zl. 80 A 3, 80 A 4) argumentujú viacerí historici. Por. Burnet, J., *Greek Philosophy: Thales to Plato*. London,

predsa netvrdí, že bohovia neexistujú. Jeho výrok sa týka skôr človeka než bohov. Hovorí o smrteľníkoch, ktorí sa obracajú na bohov so svojimi túžbami a obavami. Hovorí o tom, čo môžu očakávať od bytostí, ktoré označujú prívlastkom „nesmrteľní“ (οὐθάνατοι).²³

Kedže nepoznáme obsah spisu *O bohoch*, musíme vychádzať z jeho úvodnej vety, ktorá bola zrejme akousi premisou k nasledujúcemu skúmaniu, ale mohla sa týkať aj toho, k čomu dospelo celkové skúmanie.²⁴ Čo si môžeme všimnúť na samotnej formulácii? Predovšetkým prótagorovský štýl, pre ktorý je príznačné, že nekonfliktné naznačenie viacerých alternatív („ani, že sú, ani, že nie sú, ani akú majú podobu“) vo vzťahu k danej otázke („čo môžeme vedieť o bohoch?“) sa spája s radikálnym záverom („nič nemôžem vedieť“).

Slová „nemôžem vedieť“ (οὐκ ἔχω εἰδέειν) znejú takmer rovnako ako v Xenofanovom zlomku, kde čítame, že „žiadny človek nikdy nevie ani nebude vedieť nič jasné o bohoch“ (τὸ μὲν οὖν σαφὲς οὐ τις ἀνήρ ἴδεν οὐδέ τις ἔσται εἰδὼς ἀμφὶ θεῶν).²⁵ Jediný rozdiel spočíva v tom, že Xenofanés hovorí o všetkých ľuďoch, zatiaľ čo Prótagoras vychádza z vlastnej skúsenosti.

Otázky vyvoláva výraz ὥς, ktorý sa dá preložiť – podobne ako vo vete *homo-mensura* – spojkou „že“ alebo príslovkou „ako“. Ak by sme ὥς preložili spojkou „že“, spojenie οὐθ' ὥς εἰσὶν οὐθ' ὥς οὐκ εἰσὶν („ani to, že sú, ani to, že nie sú“) by poukazovalo na modus existencie bohov. Preklad ὥς príslovkou „ako“ („ani to, ako sú, ani to, ako nie sú“) by sa dal logicky prepojiť s nasledujúcim spojením οὐθ' ὅποιοί τινες ἰδέειν („ani to, akú majú podobu“)²⁶ – odkazoval by na prejavy božskosti.²⁷ Prótagoras však mohol použiť výraz ὥς v oboch významoch – obidva sa týkali dobových diskusií o povahe bohov. Jeho zámerom nemuselo byť rozvinutie konštruktívnej teologickej pozície,

(Pokrač. pozn. č. 22) Macmillan 1964, s. 90-91; Müller, C. W., *Protagoras über die Götter. Hermes*, 95, 1967, s. 140-159; Stone, I. F., *The Trial of Socrates*. New York, Anchor Books 1989, s. 231-247. Ich pochybnosti sa týkajú najmä existencie Diopethovho dekrétu, na základe ktorého mali byť obžalovaní „tí, ktorí neveria v božské veci, alebo tí, ktorí učia o nebeských javoch“ (Plutarchus, *Pericles* 32). O Prótagorovej obžalobe sa nezmieňuje žiadny autor z 5.-4. st. pr. Kr. (dokonca ani Thúkydídés alebo Platón). Na druhej strane je však pravdepodobné, že útoky proti Periklovi zo strany konzervatívnych politikov sa spájali s kritikou Prótagorovho učenia.

23 Por. Gomperz, Th., *Griechische Denker*. Bd. I, c.d., s. 448.

24 Por. Jaeger, W., *The Theology of the Early Greek Philosophers*. Oxford, Clarendon Press 1947, s. 189.

25 Diels, H. – Kranz, W. (Hrsg.), *Die Fragmente der Vorsokratiker*, c.d., zl. 21 B 34.

26 Spojenie odkazuje opäť na Xenofanovu kritiku Homéra, ktorá sa týkala antropomorfnej tendencie človeka v zobrazovaní bohov.

27 Charles Kahn (*The Verb “Be” in Ancient Greek*, c.d., s. 302) vidí v Prótagorovom výroku o bohoch historicky prvé „technické“ použitie slovesa εἰμι ako existenciálneho predikátu. Otázka na súčnosť (existenciu) je tu oddelená od otázky na to, čo sa bude neskôr nazývať bytnosťou (esenciou) a čo sa bude v gréčtine vyjadrovať takisto pomocou slovesa „byť“ v tvare kopuly (ὅποιοί εἰσι ἰδέειν). S Kahnom nesúhlasí G. B. Kerferd (*The Sophistic Movement*, c.d., s. 166-168), ktorý prekladá ὥς príslovkou „ako“.

ale prepojenie viacerých myšlienkových postojov do spoločnej témy, ktorá by sa týkala povahy bohov a manifestácie ich božskosti.²⁸

Spojenie *τε ... καὶ* v záverečnej časti výroku sa vzťahuje k οὐθ' ὅποιοί τινες ἰδέαν, takže vytvára vetnú konštrukciu *nielen, ... ale aj*, ktorá sa týka ἀδηλότης a βραχύς ὁ βίος (*nielen nezrejmosť, ale aj krátkosť ľudského života*). Výraz ἀδηλότης pripomína archaický štýl a naznačuje nemožnosť priamej skúsenosti smrteľníkov s nesmrteľnými.²⁹ Ľudia nemôžu uvažovať o vonkajškových prejavoch božskosti (ἰδέαι)³⁰ *nielen* preto, že bohovia nepatria k predmetom zmyslového vnímania, ale aj kvôli krátkosti ľudského života (ohraničenosti ľudského poznania).³¹ Smrteľníci by sa museli vzdať všetkých pokusov o zachytenie nevnímateľného cez zmyslovo vnímateľné a uvažovať o bohoch iba ako o určitej možnosti, čistej myšlienke – ako o tendencii myslenia.

Prótagorov výrok o bohoch odkazuje na dve roviny problému, ktorými sa zaoberali jeho predchodcovia v radoch „predsókratovcov“ – (1) na otázku existencie bohov a (2) na prejavy ich božskosti.³² Nejednoznačnosť predsókratovských odpovedí na obidve otázky mohla byť jedným z dôvodov, prečo Prótagoras vyslovil svoju tézu o bohoch.³³

Z formulácie výroku je zrejmé, že jeho autor sa vyjadruje obozretne – nepochybňuje existenciu bohov, ale svoju (resp. našu) schopnosť poznať a pochopiť povahu božských bytostí.³⁴ Na túto okolnosť upozorňuje Pyrrhónov nasledovník Timón:

„... potom [som stretol] medzi sofistami Prótagora, ktorý nemá ani nezvučný hlas, ani slepé oči, ani nie je ťažkopádny. Jeho spisy chceli premeniť na popol, pretože napísal, že bohov nepozná ani nie je schopný vedieť, akí

28 Por. Schadewaldt, W., *Die Geschichtsschreibung des Thukydides*. Berlin, Weidman 1929, s. 56.

29 Por. Gomperz, Th., *Griechische Denker*. Bd. I, c.d., s. 449.

30 Mario Untersteiner (*The Sophists*, c.d., s. 37) chápe výraz ἰδέαι v myšlienkovom kontexte 5. st. pr. Kr. ako vonkajškovú manifestáciu skutočnosti, ktorá korešponduje so zmyslovou skúsenosťou sprostredkovanou cez εἰδέναι.

31 Nezrejmosť bohov (ἀδηλότης) je určitou amplifikáciou začiatočnej formulácie, že „mnoho vecí bráni tomu, aby sme niečo vedeli“ (πολλὰ γὰρ τὰ κωλύοντα εἰδέναι). Poukaz na „krátkosť života“ (βραχύς ὁ βίος) by mohol byť narážkou na úvod Empedoklovej básne, že život smrteľníka nestačí na to, aby našiel a pochopil celok, ktorý je božský (Diels, H. – Kranz, W. /Hrsg./, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, c.d., zl. 31 B 2).

32 Por. Xenofanov zlomok 21 B 23 tamže. Blížšie pozri W. Jaeger (*The Theology of the Early Greek Philosophers*, c.d., s. 189).

33 Niektorí historici obhajujú názor, že Prótagoras pracoval s pozitívnym pojmom náboženstva, ktoré je vecou konvencie. W. Nestle (*Vom Mythos zum Logos*. Stuttgart, Alfred Kröner 1940, s. 278 n.) prišiel s hypotézou, podľa ktorej bol Prótagorov spis rozdelený do dvoch častí. Prvá časť mala demonštrovať, že bežné spôsoby dokazovania existencie bohov, ktorí riadia svet a starajú sa o ľudí, sú neudržateľné. Druhá časť mala skúmať pôvod týchto dôkazov, o čom však nemáme žiadne svedčenie.

34 Ak vyjdeme z Platónovho obrazu Prótagora, tak môžeme predpokladať, že Prótagoras sa vo svojom spise nevyjadroval k otázke, či bohovia existujú alebo neexistujú (por. Plato, *Theaetetus* 162d-e).

sú a či vôbec sú, hoci neprekročil hranice úctivosti. Aj tak mu to neprineslo žiadny ošoh, ale pomýšľal na útek, aby sa nemusel ponoriť do ríše Háda a vypiť chladný nápoj Sokratov.³⁵

Timónova parafráza Prótagora vyznieva skepticky a dala by sa kritizovať zo skeptickej pozície: Ak niekto tvrdí, že nevie, či bohovia existujú, tak je to to isté, ako keby tvrdil, že vie, že neexistujú.³⁶ Ale je málo pravdepodobné, že Prótagoras pristupoval k problému poznateľnosti bohov z pozície he-lenistických skeptikov. Jeho kritika bola zameraná zrejme na niečo iné – poukazovala na nejednotnosť v chápaní toho, aké miesto prisudzujeme bohom v celkovom usporiadaní vecí, predovšetkým ľudských vecí. Východiskom Prótagorovej tézy mohlo byť viacnásobné potvrdenie skúsenosti, že žijeme vo svete mienok (δόξα), nezdôvodnených či nezdôvodniteľných a často zdanlivých.³⁷

Sókratés v Platónovom *Theaitétovi* 162d-e pripisuje Prótagorovi „epistemologický“ postoj, ktorým nespochybuje ontologický status bohov, ale ľudskú schopnosť poznať bytosti, „o ktorých ja nepripúšťam ani hovoriť, ani písať, že jestvujú, alebo že nejestvujú“.³⁸ O bohoch nevieme sformulovať dôkazy, dokážeme o nich hovoriť iba v mode pravdepodobnosti.³⁹ Práve tento rozdiel mohol mať Prótagoras na mysli – rozdiel medzi rozumovým dôkazom (ἀποδείξις) a pravdepodobnosťou (εἰκός). Pretože o bohoch nemáme pevné zdôvodnenia, sme odkázaní na to, čo je pravde podobné, t. j. na to, o čom si myslíme, že to nie je klamlivé, ale o čom vieme, že to nie je pravdivé. V pravdepodobnom sú však prítomné nielen naše poznávacie schopnosti, ale aj želania, túžby a očakávania. Prótagoras nemusel mať na mysli iba „epistemologické“ ťažkosti spojené s poznávaním bohov, ale aj to, aké putá nás viažu k božským bytostiam.⁴⁰

Zdá sa, že podobný postoj ako k otázke bohov zaujal Prótagoras k problému posmrtného života. Naznačuje to zachovaný titul spisu *Περὶ τῶν ἐν*

35 Fr. 779 ed. H. Lloyd-Jones & P. Parsons (ap. Sextus Empiricus, *Adversus mathematicos* IX 56-57): † ὅστε καὶ μετέπειτα σοφιστῶν οὐτ' ἀλιτυγλώσσω οὐτ' ἀσκόπω οὐτ' ἀκυλίστῳ Πρωταγόρη. ἔθειλον δὲ τέφρην συγγράμματα θεῖναι, ὅτι θεοὺς κατέγραψ' οὐτ' εἰδέναι οὐτε δύνασθαι ὁποῖοί τινές εἰσι καὶ εἰ τινες ἀθρήσασθαι, πᾶσαν ἔχων φυλακὴν ἐπιεικεῖς. τὰ μὲν οὖ οἱ χρᾶσιμος, ἀλλὰ φυγῆς ἐπεμαίετο, ὄφρα μὴ οὕτως Σωκρατικῶν πίνων ψυχρὸν πότον Ἄϊδα δῆη. Ako naznačuje *crux filologorum*, úvod zlozmu je porušený.

36 Por. Diels, H. – Kranz, W. (Hrsg.), *Die Fragmente der Vorsokratiker*, c.d., zl. 80 A 23.

37 Demonštráciou obrovského vplyvu mienok na naše životy – vplyvu, ktorému nedokážeme vzdorovať pravdou – sú obidve zachované Gorgiove reči: *Chvála Heleny a Palamedova obhajoba*.

38 Por. Plato, *Theaetetus* 162d-e.

39 Por. tamže 162e4-5.

40 E. Schiappa (*Protagoras and Logos: A Study in Greek Philosophy and Rhetoric*, c.d., s. 148) nasledujúc W. Jaegera (*The Theology of the Early Greek Philosophers*, c.d., s. 189-190) si myslí, že Prótagorov spis sa pokúšal o antropologický výklad bohov, s ktorým do značnej miery korešponduje Platónov obraz Prótagora (Plato *Protagoras* 320c-323d).

“Αιδου (O tom, čo je v podsvetí).⁴¹ Predpoklad, že Prótagoras postupoval rovnakým spôsobom aj pri skúmaní ďalších oblastí skutočnosti, naznačuje pasáž z Platónovho *Sofistu* 232a-232e, ktorá zmieňuje Prótagora ako paradigmatický príklad „slovného zápasníka“ (ἀντιλογικός) a učiteľa zručného používania antilógií (ἀντιλογική τέχνη). Zaujímavý je Platónov výpočet vecí, ktorých sa týkajú antilógie. Sofisti (na čele s Prótagorom) formulujú antilógie o veciach božských, ktoré sú väčšine ľudí skryté (περὶ τῶν θείων, ὅσ’ ἀφανῆ τοῖς πολλοῖς), o všetkých viditeľných stránkach zeme a nebies, o stávaní a súcnosti, o zákonoch a občianskom živote. Niet pochýb o tom, že Platón v *Sofistovi* sleduje vlastné otázky, ale výpočet a poradie vecí, o ktorých sa vedú antilógie, naznačujú, že Prótagoras podrobil antilógickému skúmaniu všetky dôležité oblasti života. Ak bol spis Ἀντιλογία rozdelený do menších celkov (ako naznačuje použitý plurál v *Sofistovi* 232d9), tak je možné, že antilógie vychádzali z otázok týkajúcich sa povahy bohov a končili pri ľudských predstavách o zákonoch. Skúmanie Platónovho *Sofistu* dospieva k radikálnemu záveru, že sofista je nepravým znalcom skutočnosti – nevlastní pravdu, ale zdanlivé vedenie (δοξαστική ἐπιστήμη).⁴² „A to je to najpresnejšie, čo sa dá povedať o sofistoch.“⁴³ Ale jednoznačnosť tohto záveru vyvoláva otázku, či je vôbec možné dospieť k pravde o takýchto veciach. Bol by schopný poznať pravdu o týchto veciach Platónov Sókratés z raných dialógov, ktoré majú historicky najbližšie k Prótagorovým spisom? Sofista je pre Platóna človek, ktorý má iba zdanlivú múdrosť (δοξοσοφία)⁴⁴ a učí zdanlivé umenie (δοξοπαιδευτικός).⁴⁵ Avšak to, čo Platón kritizuje na sofistickom dokazovaní, by mohlo mať z hľadiska prótagorovských skúmaní aj úplne iný charakter.

Prótagorov výrok o bohoch má nepochybne bližšie ku skeptickým tendenciám v gréckom myslení 5. st. pr. Kr., ktoré sa týkajú možnosti poznania boha (božského), než k ontologickému spochybneniu existencie bohov.⁴⁶ Ale Prótagoras sa nemusel primárne usilovať o vyjadrenie skeptického či agnostického postoja – jeho snahou mohlo byť odstránenie prekážok, ktoré bránia ľuďom v dohodách, bez ktorých nemôže napredovať spoločnosť.⁴⁷ Takouto

41 Por. Diogenes Laertius IX 55.

42 Plato, *Sophista* 233c10.

43 Por. Plato, *Sophista* 233d1-2; Aristoteles, *Metaphysica* 1004b19; 1004b26.

44 Plato, *Sophista* 231b6.

45 Tamže 223b5. Por. Plato, *Phaedrus* 275a-b.

46 W. Jaeger (*The Theology of the Early Greek Philosophers*, c. d., s. 189-190) si myslí, že náboženstvo je pre Prótagora „antropologická skutočnosť“ (por. s. 176, 189). V tomto duchu parafrázuje Prótagorov výrok aj Platónov Sókratés v dialógu *Theaitétos* 162d-e. Otázkou Prótagorovho „ateizmu“ sa podrobne zaoberá E. Schiappa (*Protagoras and Logos: A Study in Greek Philosophy and Rhetoric*, c. d., s. 143-148).

47 V tomto zmysle by sme mohli čítať aj Prótagorovu „veľkú reč“ v Platónovom *Prótagorovi* 320d-328d: Slávny sofista nevyjadruje agnostický postoj voči bohom, ale poukazuje na ich nezastupiteľné miesto pri vzniku a rozvoji ľudského spoločenstva.

prekážkou sú predovšetkým bohovia, „garanti spravodlivosti“, na ktorých sa ľudia obracajú so žiadosťou o radu a pomoc.

Alexandrijský teológ pôsobiaci vo 4. st. po Kr., Didymos Slepec (Didymus Caecus), v *Komentári k žalmom* pripomína Prótagorovu argumentáciu týkajúcu sa určenia povahy vecí, ktorá by nám mohla pomôcť pri čítaní výroku o bohoch⁴⁸:

„Nasledovníci Prótagora dospeli k odlišnému názoru – Prótagoras bol sofista. – Myslí si [Prótagoras], že byť pre existujúce veci spočíva v tom, že sa vyjavujú. Hovorí: „**Tým, ktorí sú prítomní, sa vyjavuje (φαίνομαι), že sedím, ale neprítomným sa nevyjavuje (οὐ φαίνομαι), že sedím; to, či sedím alebo nie, preto nie je zrejmé (ἄδηλον).**“⁴⁹ Vracia [prótagorovci], že všetky súcna spočívajú v tom, že sa vyjavujú. Napríklad ja vidím mesiac, ale niekto iný ho nevidí; nie je preto zrejmé, či mesiac je alebo nie je. Keď som zdravý, dospievam k pochopeniu (ἀντίλημψις), že med je sladký; iný človek dospieva k pochopeniu, že med je horký, keď má horúčku; takže nie je zrejmé, či je sladký alebo horký. A takýmto spôsobom dogmaticky tvrdia, že neexistuje nevyvrátiteľné pochopenie (τὴν ἀκαταλημψίαν).“⁵⁰

Prótagorovi prívrženci⁵¹ vychádzajú z predpokladu, že nemusí byť v zhode to, ako sa javí určitá vec jednému človeku, s tým, ako sa tá istá vec javí inému človeku (med sa javí jednému ako sladký, druhému ako horký). Zo svojej skúsenosti vyvodzujú, že povaha vecí nie je zrejmá ani uchopiteľná (t. j. zrej-má a uchopiteľná z toho, ako sa nám vyjavujú). Prótagorovskú argumentáciu by sme mohli pochopiť tak, že žiadna vec nie je natoľko zrejmá, aby ju prijali všetci bezvýhradne – ako (samo)zrejmu.⁵²

48 Zierka H. Dielsa a W. Kranza *Die Fragmente der Vorsokratiker* (c.d.) neuvádza tento zlomok. Upozornil naňho až M. Gronewald (Eines neues Protagoras-Fragment. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 2, 1968, s. 1-2) pri čítaní Papyru Tura, ktorý bol publikovaný v r. 1964.

49 Pasáž zvyraznená tučným písmom by mohla byť citátom z Prótagorovho neznámeho spisu.

50 Didymus, *Commentarii in Psalms*, Codex p. 222,20-25: εἰς δόξαν ἐτέραν οἱ Πρωταγόρου – σοφιστῆς δὲ ἦν ὁ Πρωταγόρας – λέγει, ὅτι τὸ εἶναι τοῖς ὄσιν ἐν τῷ φαίνεσθαι ἔστιν. | [λ]έγει ὅτι: “φαίνομαι σοὶ τῷ παρόντι καθήμενος· τῷ δὲ ἀπόντι οὐ φαίνομαι καθήμενος· ἄδηλον εἰ κἀθημαι | ἢ οὐ κἀθημαι”. καὶ λέγουσιν ὅτι πάντα τὰ ὄντα ἐν τῷ φαίνεσθαι ἔστιν· οἷον ὄρω τὴν σελήνην, ἄλλος δὲ οὐχ ὄρω· ἄδηλον εἰ ἔστιν ἢ οὐκ ἔστιν. ἐμοὶ τῷ ὑγιαίνοντι ἀντίλημψις γίνεται τοῦ μέλιτος ὅτι γλυκὺ, ἄλλω δὲ ὅτι πικρὸν, ἐὰν | πυρέττη· ἄδηλον οὖν εἰ πικρὸν ἢ γλυκὺ ἔστιν”. καὶ οὕτω τὴν ἀκαταλημψίαν θέλουσιν δογματίζειν. O autenticite Prótagorovho zlomku pochybuje Edward Schiappa (*Protagoras and Logos: A Study in Greek Philosophy and Rhetoric*, c.d., s. 150-151), ktorý si myslí, že Didymov text vychádza z helenistických interpretácií Prótagora.

51 Por. Plato, *Euthydemus* 286c.

52 Väčšina interpretov považuje Prótagorovu pozíciu za obhajobu agnosticizmu. Por. Müller, C. W., Protagoras über die Götter. *Hermes*, 95, 1967, No. 2, s. 140-159; Classen, C. J., Protagoras' Aletheia, c.d., s. 312-340; Mejer, J., The alleged new fragment of Protagoras. *Hermes*, 100, 1972, s. 175-178; Caizzi, F., Decliva, La tradizione protagorea ed un frammento di Diogene di Enoanda. *Revista di Filologia*, 104, 1976, s. 435-442; Mansfeld, J., Protagoras on Epistemological Obstacles and Persons. In: Kerferd, G. B. (ed.), *The Sophists and their Legacy*. *Hermes Einzelschrift* 44. Wiesbaden, 1981, s. 38-53. Helga Scholten (*Die Sophistik*, c.d., s. 56) formuluje na základe Sextovej

Pre naše skúmanie je zaujímavá možná súvislosť medzi Didymovým zlomkom, resp. jeho zvýraznenou časťou, a Prótagorovou tézou o bohoch⁵³: Pre väčšinu ľudí predstavujú bohovia bytosti, ktoré majú schopnosť vyjavovať sa smrteľníkom. Prótagoras proti tejto predstave namieta, že všetko, čo sa týka bohov, je neuchopiteľné.⁵⁴ Uvádza pritom dva dôvody: nezrejmosť/nezjavnosť bohov (ἀδηλότης) a krátky život človeka (βραχὺς ὢν ὁ βίος). Druhý dôvod by sme mohli pochopiť v tom zmysle, že ľudia potrebujú oveľa dlhší alebo úplne iný život (než majú k dispozícii) na to, aby poznali bohov. Ak sú však bohovia skutočne „nezjavní“, „nezrejní“ (ἄδηλοι), tak argument krátkosti života je viac menej zbytočný – človeku by nestačil ani najdlhší život na to, aby pochopil povahu bohov.⁵⁵ V kontexte Prótagorovej tézy o nezrejmosti bohov by sme mohli čítať Didymov zlomok nasledovne: Ak bohovia sú, tak to musí byť niekomu zřejmé (δῆλον) – niekomu, kto je v podobnej situácii ako človek, ktorý vidí sedieť Prótagora, lebo je prítomný. Ale človeku, ktorý je neprítomný, tá istá vec nie je zřejmá, či presnejšie: je nezrejímá (ἄδηλον) – podobne ako v prípade bohov. Prótagoras netvrdí, že bohovia neexistujú, alebo že majú skrytú povahu (ako napr. Démokritove atómy), alebo že sú nepoznateľní (ako by tvrdil „dogmatický skeptik“, za akého považuje Prótagora Didymov zdroj), ale hovorí, že pre neho, t. j. pre Prótagora, sú nepoznateľní.⁵⁶

Existencia bohov nie je zřejmá, lebo Prótagorovi sa bohovia nezjavujú tak, ako iným ľuďom – veľtcom, kňazom, básnikom, vyvoleným vládcom. Ak bol zlomok 80 B 4 úvodnou vetou k Prótagorovmu spisu, ktorý sa zaoberal povahou bohov, mohol byť východiskom argumentácie, ktorá smerovala k presvedčeniu, že bohovia nie sú poznateľní, a preto by nemali brániť ľuďom v dohodách, ktoré sú potrebné na to, aby vytvorili spoločenstvo dobrého života.

Mýtus o pôvode ľudskej kultúry, ktorý rozpráva Prótagoras v rovnomenom Platónovom dialógu,⁵⁷ naznačuje, že Prótagoras (aj keď s mierne iro-

(Diels, H. – Kranz, W. /Hrsg./, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, c.d., zl. 80 A 14) a Didymovej správy možnú podobu prótagorovskej teórie poznania, ktorú by sme mohli vyjadriť tézou: Bytie nezodpovedá tomu, čo sa vyjavuje. Človek poznáva stále iba určitý výsek bytia, ale chápe ho ako celé bytie. Odhládnuv od toho, či Prótagoras sformuloval vlastnú „teóriu poznania“, jeho argumentácia mohla poukazovať na ťažkosti, s ktorými musíme rátať pri hľadaní spoločného súhlasu.

53 Na túto súvislosť upozorňuje P. Woodruff (Didymus on Protagoras and the Protagoreans. *Journal of the History of Philosophy*, 23, 1985, s. 483-497).

54 Diels, H. – Kranz, W. (Hrsg.), *Die Fragmente der Vorsokratiker*, c.d., zl. 80 B 4.

55 Por. Woodruff, P., Didymus on Protagoras and the Protagoreans, c.d., s. 496.

56 Por. Mansfeld, J., Protagoras on Epistemological Obstacles and Persons, c.d., s. 3-43.

57 Plato, *Protagoras* 320c-323d. Mýtus uvedený v Platónovom dialógu by mohol byť parafrázou Prótagorovho spisu Περὶ τῆς ἐν ἀρχῇ καταστάσεως, *O počiatočnom stave vecí* (Diogenes Laertius IX 55). Väčšina historikov považuje Prótagorovu „veľkú reč“ za autentickú z hľadiska prótagorovského štýlu aj spôsobu argumentácie – Platón ju mohol vytvoriť na základe Prótagorových spisov, ktoré boli v jeho dobe všeobecne známe. Por. Heinemann, F., *Nomos und Physis*. Basel, Reinhardt 1945, s. 115; Romilly, J. de, *The Great Sophists in Periclean Athens*. Oxford, Clarendon

nickým odstupom voči mýtickej tradícii) neodmieta homérske príbehy o bohoch, ale pomocou reinterpretácie starých mýtov poukazuje na nové chápanie miesta človeka vo svete, predovšetkým v obci.⁵⁸ Homérske eposy nestačí počúvať a memorovať – vyžadujú si výkon *logu*, ktorý ozrejní ich zmysel. Ten však nespočíva v odhalovaní skrytých právd, ale vo vytváraní toho, čo je vhodné a užitočné pre ľudské spoločenstvo.

Prótagoras mohol obhajovať presvedčenie, že pre ľudí sú najdôležitejšie dohody. A konsenzus sa nedá dosiahnuť tam, kde treba rozhodovať o „zrejmosti“ a „nezrejmosti“, resp. „pravdivosti“ a „nepravdivosti“ vecí, ale dá sa hľadať tam, kde rozhodujeme o „lepších“ (užitočnejších) a „horších“ (neužitočných) veciach.⁵⁹ Druhý typ rozhodovania sa týka predovšetkým ľudských záležitostí a správy obce.

Jestvujú veci, na ktorých sa vieme pragmaticky dohodnúť, t. j. „veci merateľné“, ale sú aj také, na ktorých sa nikdy nedohodneme a nerozhodneme o nich, aké sú, pretože tomu bráni ich nezjavná povaha alebo ľudské obmedzenia. Takýmito vecami sú bohovia, posmrtný život, alebo parmenidovské „to, čo je“. Inými slovami, človek nemôže byť mierou (existencie a užitočnosti) všetkých vecí, lebo sú veci, ktoré nie sú merateľné. Medzi ne patria predovšetkým bohovia. To však neznamená, že bohovia už nemajú miesto v živote človeka. Bohovia stále patria do ľudského sveta, len ich postavenie sa zmenilo a spolu s ním sa musí zmeniť aj Prótagorov človek.

SUMMARY

Protagoras' gods

Protagoras is usually connected with the *homo-mensura* thesis which is interpreted as a defence of relativism, subjectivism or scepticism. A similar approach is brought to our reading of other fragments by Protagoras, for example fragment 80 B 4 DK, which is concerned with the gods. The starting point for Protagoras' thought, however, may be the thesis that *logos* has a dual character. From the point of view of this thesis, Protagoras' statement about the gods may be interpreted as an anti-logical examination of various opinions on the existence of the gods and the manifestation of their deity. This paper deals with the interpretational possibilities of Protagoras'

(Pokrač. pozn. č. 57) 1992, s. 162; Untersteiner, M., *The Sophists*, c.d., s., s. 72; Guthrie, W. K. C., *The Sophists*, c.d., s. 63-64; Schiappa, E., *Protagoras and Logos: A Study in Greek Philosophy and Rhetoric*, c.d., s. 146-147. Proti autenticite „veľkej reči“ sa vyjadruje Capizzi, A., *Protagora*. Firenze, G. C. Sansoni 1955, s. 259; alebo Cole, Th., *The Origins of Rhetoric in Ancient Greece*, Baltimore, Johns Hopkins University Press 1991, s. 59-62.

58 Ľudia v Prótagorovom mýte prejavujú úctu voči bohom, ktorým vďačia za svoje životy aj za výnimočné miesto medzi ostatnými živočíchmi (Plato, *Protagoras* 322a). Príbuznosť človeka k bohom je možná len vďaka daru, ktorý ľudia dostali od bohov, t. j. medzi ľuďmi a bohmi nie je úplná rovnosť.

59 Por. Plato, *Theaetetus* 167a-b.

view of the gods. An alternative reading of fragment 80 B 4 DK in the context of the literature of the time indicates that Protagoras may not have been formulating sceptical objections to the knowledge of the gods, but may instead have been attempting to delineate an anthropological approach to religion which would lead to the need for a new role for mankind.

Keywords: Protagoras, the homo-mensura thesis, knowledge of the gods, anthropological theology.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Götter des Protagoras

Protagoras wird meist mit dem Ausspruch *homo-mensura* in Verbindung gebracht, den wir als Verteidigung von Relativismus, Subjektivismus oder Skeptizismus interpretieren. Einen ähnlichen Ansatz vertreten wir bezüglich weiterer Protagoras-Fragmente, d. h. auch zum Fragment 80 B 4 DK, das die Götter betrifft. Ausgangspunkt der Gedanken des Protagoras könnte aber auch die These sein, dass das *Logos* von seiner Natur her doppeldeutig ist. In dieser Hinsicht könnten wir den Ausspruch über die Götter als anti-logische Untersuchung unterschiedlicher Ansichten über die Existenz von Göttern und über die Äußerungen ihrer Göttlichkeit interpretieren. Der Artikel befasst sich mit den Interpretationsmöglichkeiten der Ansichten des Protagoras über die Götter. Die alternative Lesart des Fragments 80 B 4 DK im Kontext der zeitgenössischen Literatur deutet an, dass Protagoras nicht notwendig skeptische Einwände gegen die Erkennbarkeit der Götter formulieren musste, sondern auch versucht haben könnte, die Götter anthropologisch einzugrenzen, woraus sich der Bedarf nach der Schaffung eines neuen Platzes für den Menschen ergibt.

Schlüsselwörter: Protagoras, Ausspruch *homo-mensura*, Erkennbarkeit der Götter, anthropologische Theologie